

تحلیل انتقادی تفاسیر تربیتی معاصر*

محمدعلی رضایی اصفهانی** و سید سعید حسینی رامشه***

چکیده

تربیت قرآنی مطمئن‌ترین برنامه برای رشد همه جانبه آدمی است که بر اساس توحید و عبودیت خداوند متعال بنا شده و بر فطرت، اختیار، عقلانیت و معرفت‌پذیری انسان تکیه دارد. بدین منظور عده‌ای درصدد این برآمدند که قرآن را از دریچه تعلیم و تربیت تفسیر کنند، روش تفسیر تربیتی یک روش علمی اجتهادی است مبتنی بر گردآوری آیات مرتبط، منظومه سازی آیات، نظام سازی و استخراج قواعد کلان که هدفش؛ کشف مقاصد و مدالیل آیاتی است که می‌تواند تغییری در ساحت بدن، ذهن، روح و رفتار تربی ایجاد کند. این نوع تفسیر آسیب‌هایی هم‌چون عدم صلاحیت مفسر و عدم پابندی به مبانی را دارد که منجر به تفسیر رأی خواهد شد. برخی از تفاسیر تربیتی نکات تربیتی پر رنگ‌تری دارند، لکن بنای بر این‌که تفسیرشان تربیتی باشد نداشته‌اند به صورت نمونه: المنار، مهر و... و برخی با عنوان تربیتی به نگارش درآمده‌اند مثل: «نخستین تفسیر تربیتی» اثر حسین میرزاخانی؛ «التفسیر التربوی» اثر دکتر أنور الباز؛ «تفسیر القرآن المرتب منهج لیسر التربوی» اثر دکتر اسعد احمد علی که هر سه تفسیر ضعف‌های جدی چون رویکرد غیر تربیتی بر خلاف نام‌شان، تفسیر ناقص قرآن و... دارند. از معروف‌ترین تفاسیر موضوعی تربیتی موجود: «تفسیر موضوعی تربیتی» اثر دکتر علیرضا اعرافی؛ «تفسیر موضوعی میان رشته‌ای قرآن و علوم: قرآن و تربیت» اثر دکتر رضایی اصفهانی؛ «ملاصح

*. تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۱۲/۱۷ و تاریخ تأیید: ۱۳۹۸/۴/۱۵.

** استاد جامعه المصطفی العامة و عضو هیئت علمی پاره وقت مرکز پژوهشی قرآن کریم المهدی: rezaee.quran@gmail.com

*** دانش‌آموخته مرکز تخصصی قرآن امام علی بن ابیطالب (علیه السلام) - حوزه علمیه قم (نویسنده مسئول): s_saeid_hosseini_r@yahoo.com

التفسير التربوي للقرآن الكريم» اثر ابراهيم بن سعيد الدوسري؛ «التفسير التربوي للقرآن الكريم» اثر هاشم ابو خمسين است. در دو تفسير اخير به معرفي اجمالي مفسر بسنده شد اما به تفاسير موضوعي نخست، اجمالاً پرداخته و محاسن و معايبشان بررسي گرديد. واژگان كليدي: قرآن، تربيت، تفسيرتربيتي، تفسير ترتيبي، تفسير موضوعي.

مقدمه

در گذشته تفسير قرآن تنها به كتابي گفته مي شد كه مفسر، قرآن را از ابتدا جزء اول يا هر قسمت ديگر از قرآن كه مقصود مفسر است را آيه به آيه تفسير كند و در اين تفسير از روش ها و گرايش هاي مختلف متناسب با مباني و پيش فرض هاي خويش بهره مي برد. لكن در عصر جديد تفاسيري با عنوان موضوعي نوشته شد، كه مفسر آياتي از قرآن را كه حول يك موضوع خاص مي توان تفسيرشان كرد گردآوري مي كند و نام تفسير را تفسير موضوعي مي گذارد. و يكي از موضوعات تفسير موضوعي مباحث تربيتي است و امروزه مباحث قرآن و تربيت را يك موضوع ميان رشته اي مي دانند كه تلاش مي كند علوم تربيتي جديد را براي فهم بهتر آيات قرآن و يا كشف نكات تربيتي جديد از كلام الهي استخدام كند.

مفهوم شناسي

الف: تفسير

از ماده «فسر» در لغت به معنای آشکار کردن، ظاهر ساختن (جوهری، الصحاح، ۱۳۷۶: ۷۸۱/۲، ماده فسر) بیان و توضیح دادن مطلبی است (ابن فارس، معجم مقاییس اللغة، بی تا: ۵۰۴/۴، ماده فسر) و ... و در اصطلاح در تعریف تفسير گفته اند: بیان معانی آیات قرآنی و كشف مقاصد و مداليل آن است (طباطبایی، الميزان في تفسير القرآن، ۱۳۸۹: ۴/۱) و كشف مراد از لفظ مشکل است. (طبرسي، مجمع البيان، ۱۳۷۲: ۱۳/۱).

بررسی

به نظر می رسد تفسير در لغت، توضیح و شرح مطلبی پنهان و پیچیده باشد و در اصطلاح، كشف و پرده برداری از ابهامات کلمات و جمله های قرآن و توضیح مقاصد و اهداف آنها است.

ب: تربیت

تربیت در لغت: از دو ریشه «ربو» و «ربب» اشتقاق یافته است؛ از ریشه «ربو» به معنای «افزودن» و «پروراندن» (زبیدی، تاج العروس من جواهر القاموس، ۱۴۱۴: ۱۹/۴۴۱، ماده ربو)، و از ریشه «رب» به معنای «سرپرستی کردن»، «رهبری و راهنمایی کردن» و «به اعتدال رساندن» است (جوهری، الصحاح، ۱۳۷۶: ۱/۱۳۰؛ راغب اصفهانی، مفردات، ۱۴۱۲: ۳۴۰، ماده ربب).

بررسی

گرچه بسیاری از کتاب‌های تعلیم و تربیت هنگام بحث از ریشه واژه «تربیت» آن را از ماده «ربو» ذکر می‌کنند، لکن عده‌ای با استناد به برخی کتاب‌های لغوی معتبر، تصریح کرده‌اند: تربیت در لغت، از ماده «ربب» است، (قریشی، النظام التربوی فی الاسلام، ۱۳۹۱: ۴۱) لکن در قرآن ربّ به هر دو معنای پروراندن و هدایت کردن آمده است: ﴿قَالَ رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى﴾ (طه/ ۵۰)؛ «گفت: پروردگار ما کسی است که به هر چیزی، آفرینشی (در خور) او عطا کرده؛ سپس راهنمایی نموده است» (ترجمه: رضایی اصفهانی و همکاران).

تربیت در اصطلاح: مشهور متفکران مسلمان برای معنای اصطلاحی تربیت سه تعریف بیان می‌دارند:

۱. «تربیت عبارت است از پرورش دادن، یعنی استعدادهای درونی‌ای را که بالقوه در یک شیء موجود است به فعلیت درآوردن و پروردن. و لهذا تربیت فقط در مورد جاندارها یعنی گیاه و حیوان و انسان صادق است و اگر این کلمه را در مورد غیرجاندار به کار ببریم مجازاً به کار برده‌ایم، نه این‌که به مفهوم واقعی، آن شیء را پرورش داده‌ایم» (مطهری، مجموعه آثار، ۱۳۸۳: ۲۲/۵۵۱).

۲. «تربیت، فراهم کردن زمینه‌هایی است برای این‌که استعدادها و نیروهای یک موجود رشد کند تا بتواند از این نیروها برای رسیدن به کمال خودش بهره‌مند شود». (مصباح یزدی، تربیت دینی در جامعه اسلامی معاصر، ۱۳۸۸: ۷۹).

۳. «فرایند کمک و یاری رسانی به مربی برای ایجاد تغییر تدریجی در گستره زمان در یکی از ساحت‌های بدنی، ذهنی، روحی و رفتاری اوست که به واسطه عامل انسانی دیگر به منظور دستیابی وی به کمال انسانی و شکوفاسازی استعدادهای او یا بازدارندگی و اصلاح صفات و رفتاری اوست». (علیرضا، اعرافی، فقه تربیتی، ۱۳۸۷: ۱/۲۸). و مشهور متفکران غربی هم چون جان دیویی و گاستون میالاره تعاریف اینگونه آورده‌اند.

۴. «تربیت، مجموعه فرایندهایی است که از راه آنها، گروه یا جامعه - چه کوچک و چه بزرگ - توانایی‌ها و خواسته‌های خود را به اعضا و نسل‌های جدید منتقل می‌کند تا بقا و رشد پیوسته خویش را تضمین کند» (گروه نویسندگان، فلسفه تعلیم و تربیت، ۱۳۸۶: ۱/۲۶۱).

۵. «فرایند ارتباط بین مربی و متربی که بر اساس تعریف‌های گوناگون، معنای متفاوتی می‌یابد؛ چنان که گاه این فرایند به معنای روند تاثیر مستقیم مربی بر متربی است و گاه به معنای زمینه‌سازی‌های لازم از سوی مربی برای رشد و شکوفایی استعدادهای متربی می‌باشد» (میالاره، معنی و حدود علوم تربیتی، ۱۳۹۵: ۳).

۶. اتحادیه بین‌المللی پرورش نو نیز طی یک بیانیه مشترک تعریف تربیت را اینگونه ارائه می‌کند: «تربیت عبارت است از فراهم کردن رشد حتی الامکان کامل توانایی‌های هر شخص به عنوان فرد و نیز به عنوان جامعه‌ای مبتنی بر همبستگی و تعاون می‌باشد. تربیت از تحول اجتماعی جدایی ناپذیر است و یکی از نیروهای تعیین‌کننده این تحول است. بنابراین، هدف تربیت و روش‌های آن باید به طور دایم با پیشرفت شناخت کودک و انسان و جامعه که حاصل علم و تجربه است مورد بازنگری قرار گیرد» (ماهنامه آموزش و پرورش، دوره ۹، ۱/۲۸).

بررسی

به نظر می‌رسد از میان تعاریف اندیشمندان مسلمان و غربی تعریف سوم جامعیت بهتری داشته باشد. زیرا ساحت‌های بدنی، ذهنی، روحی و رفتاری متربی را در بر می‌گیرد. در حالی که تعاریف دیگر به بخشی از ساحت متربی اشاره دارد.

ج: تفسیر تربیتی

برای تفسیر تربیتی سه تعریف مهم ارائه شده است:

۱. منظور از تفسیر تربیتی، مراجعه برای استکشاف دیدگاه قرآن در موضوعات مصرح و غیر مصرح تربیتی است. (اعرافی، درآمدی بر تفسیر تربیتی، ۱۳۹۲: ۷۱).

۲. استخدام علوم تربیتی جدید برای فهم بهتر آیات قرآن و یا کشف نکات تربیتی جدید از کلام الهی (رضایی اصفهانی، تفسیر موضوعی میان‌رشته‌ای قرآن و علوم: قرآن و تربیت، ۱۳۹۴: ۱/مقدمه).

۳. از جمله گرایش‌های تفسیری اجتهادی، تفسیر تربیتی است که در آنها مفسران به جنبه‌های اخلاقی و هدایتی قرآن می‌پردازند. از نگاه آنان، مهم‌ترین نکته‌های تفسیری، مطالب اخلاقی و هدایتی است که در یافتن نکته‌های هدایتی و اخلاقی، از روایات و تطبیق آیات استفاده می‌کنند، ولی گرایش غالب آنها، پرداختن به روایات تفسیری نیست. آنها اجتهاد و تدبّر خود را نه به یافتن مسائل کلامی، فلسفی، عرفانی، فقهی و بلاغی بلکه به تبیین نکات تربیتی و هدایتی مبذول می‌دارند (سید رضا مودب، روش‌های تفسیر قرآن، ۱۳۸۸: ۲۷۲).

بررسی

تعریف سوم مورد پذیرش نیست زیرا که طبق تعریف ارائه شده تربیت غیر از اخلاق است. تعریف اول نیز فقط بحث استکشاف دیدگاه قرآن است. ولی تعریف دوم علاوه بر استکشاف دیدگاه قرآن در موضوعات مصرّح و غیر مصرّح تربیتی بحث استخدام علوم تربیتی جدید که زائیده فکر بشر است برای فهم بهتر قرآن و کشف نکات تربیتی جدید از کلام الهی را مطرح می‌نماید، یعنی علوم تربیتی قرآن بنیان، لذا به نظر می‌رسد از دو تعریف دیگر جامع‌تر باشد. اسلوب اجرایی تفسیر تربیتی می‌تواند ترتیبی یا موضوعی باشد. «تفسیر موضوعی تربیتی» برای استنباط کل اهداف، مبانی و نظام تربیتی قرآن و «تفسیر تربیتی ترتیبی» برای به دست آوردن آموزه‌ها و پیام‌های آیات قرآن لازم است.

پیشینه تفسیرهای تربیتی

۱. تفاسیر ترتیبی تربیتی

قرآن کریم می‌فرماید: ﴿إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ﴾ (اسراء/ ۹) برخی گفته‌اند: «قرآن کریم کتاب علمی نیست، بلکه کتاب هدایت و تربیت است و هدف اساسی آن ایجاد تغییر اجتماعی است» (حکیم، علوم القرآن، ۱۴۱۷: ۴۶) و برخی دیگر معتقدند: قرآن یک کتاب تربیتی است که برنامه‌ی زندگی مسلمانان و هدایت‌گر یک ملت در حال رشد بوده است (رضایی اصفهانی، تفسیر قرآن مهر، ۱۳۸۷: ۱۴/ ۲۷۳). لکن تاکنون مفسران نامدار شیعه و سنی به طور مستقل در تفاسیر ترتیبی خویش درباره آیات تربیتی قرآن بحث نکرده‌اند. در سال‌های اخیر تنها سه تفسیر ترتیبی با عنوان تربیتی به نگارش درآمده است که عبارتند از: «نخستین تفسیر تربیتی» اثر حسین میرزاخانی؛ «التفسیر التربوی للقرآن الکریم» اثر دانشمند

مصری دکتر أنور الباز، می‌باشد، انور الباز استاد دانشگاه، محقق و نویسنده مصری و از جمله آثار او کتاب «عصمة الائمة عند الشيعة» است. و «تفسير القرآن المرتب منهج ليسر التبروي» اثر دکتر اسعد احمد علی به نگارش در آمده است.

بررسی

«نخستین تفسیر تربیتی» اثر حسین میرزاخانی تفسیری ترتیبی یک جلدی و به زبان فارسی است. که نه همه قرآن بلکه شامل تفسیر سوره حمد و ۳۹ آیه از سوره بقره است. این تفسیر مقدمه که اساسی‌ترین رکن کتب تفسیری برای تعیین روش، گرایش، منابع، سوالات اساسی و فرضیه‌های تحقیق است را ندارد. مولف نیز فقط به کلیات پرداخته است و به دلیل نداشتن تعریف درست از تفسیر تربیتی و پنداشت مباحث اخلاقی به جای تربیتی و عدم احاطه به مسائل تربیتی جدید نتوانسته بر خلاف نام تفسیر خویش به موضوع تربیتی آیات پردازد و یک تفسیر اجتماعی جامع است که مباحث اخلاقی، عرفانی، فقهی، فلسفی و... را دارد. مهم‌ترین منبع میرزاخانی تفسیر المیزان است.

دومین تفسیر ترتیبی «التفسير التربوي للقرآن الكريم» اثر أنور الباز، در سه جلد تألیف گردیده است. الباز همه آیات قرآن را با نگاه تربیتی تفسیر می‌کند و روش تفسیری او آوردن آیات، شرح مختصر و مفید واژگان مشکل و سپس نکات و اهداف تربیتی ذیل آن آیه است. انور الباز شالوده مباحث تربیتی خویش را مباحث عقلی، بیداری وجدان، تهذیب نفس و کمال انسانیت می‌داند. نکات تربیتی قرآن را به صورت مختصر مطرح کرده است. برای مثال ذیل سوره حمد پنج نکته تربیتی ذکر کرده است که عبارتند از: ۱. خدا حمد و سپاس را دوست دارد؛ ۲. از آداب دعا آن است که قبل از دعا حمد و ثنای الهی گفته شود؛ ۳. غیر خدا را نپرستید و از غیر او کمک نجوید؛ ۴. اعتراف به نعمت الهی زمینه‌ساز پیروی نیک از صالحان و نعمت داده شدگان است؛ ۵. هدایت خواهی از خدا، انسان را مایل به حرکت در مسیر صالحان می‌کند و لازمه ترس از گمراهی، مخالفت با یهود و نصاری و دیگر گمراهان است (الباز، التفسیر التربوي القرآن الكريم، ۱۴۲۸: ۳/۱). مهم‌ترین منابع تفسیری وی عبارتند از: تفسیر طبری، فی ظلال القرآن، تفسیر قرطبی، الاساس فی التفسیر، مقاصد القرآن الكريم حسن البناء، زهرة التفاسیر و المنار.

سومین تفسیر ترتیبی «تفسیر القرآن المرتب منهج لیسر التربوی» اثر اسعد احمد علی است. این تفسیر در یک جلد تالیف شده و شامل کل قرآن می‌باشد لکن فقط آیاتی را که از نظر ایشان نکته‌ای تربیتی داشته مطرح کرده است. مولف این کتاب دارای دکترای ادبیات و دکترای فلسفه الهی از سوریه و دکترای هنر و عرفان از دانشگاه تهران می‌باشد. وی در این تفسیر به صورت ترتیب نزول سور از سوره علق آغاز و با سوره نصر تفسیر خویش را به پایان می‌رساند. وی دوران تربیتی قرآن را به شش دوره تقسیم نموده است روش وی ناقص و بسیار سطحی به بررسی برخی آیات پرداخته و مبنای تفسیری ایشان این است که تربیت قرآنی تربیتی آسان است و از همین رو نام تفسیر خویش را لیسر التربوی نهاده است.

به نظر می‌رسد بزرگ‌ترین ضعف هر سه مولف این است که: نخست، تخصص اصلی ایشان قرآن و تفسیر آن نمی‌باشد؛ دوم، تعریف مشخصی از تفسیر تربیتی ارائه نداده‌اند؛ سوم، میان مسائل تربیتی و مباحث اخلاقی خلط کرده‌اند؛ چهارم، از علوم تربیتی جدید برای فهم بهتر آیات قرآن بهره‌ای نبرده‌اند.

۲. تفاسیر موضوعی تربیتی

اساساً تفاسیر موضوعی چهار دسته‌اند: درون قرآنی، برون قرآنی، میان رشته‌ای و تطبیقی.

تفاسیر موضوعی با عنوان تربیتی بدین شرح است:

«تفسیر موضوعی تربیتی» اثر استاد حوزه علمیه قم آیت الله علیرضا اعرافی؛ «تفسیر موضوعی میان رشته‌ای قرآن و علوم: قرآن و تربیت» اثر مفسر قرآن و استاد جامعة المصطفی العالمیه دکتر محمد علی رضایی اصفهانی؛ «ملاحح التفسیر التربوی للقرآن الکریم» اثر استاد دانشگاه‌های ام القری و محمد بن سعود عربستان دکتر ابراهیم بن سعید الدوسری؛ «التفسیر التربوی للقرآن الکریم» اثر یکی از دانش‌آموختگان رشته قرآن و علوم تربیتی جامعة المصطفی العالمیه قم هاشم ابو خمسين تدوین شده است که می‌توان به آن اشاره کرد.

به صورت نمونه دو تفسیر موضوعی تفسیر موضوعی قرآن کریم: قرآن و تربیت و تفسیر موضوعی تربیتی به طور اجمالی معرفی می‌گردد:

الف) «تفسیر موضوعی میان رشته‌ای قرآن و علوم: قرآن و تربیت» اثر دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی

جلد اول شامل

۱. تفسیر تربیتی (مفهوم‌شناسی، روش‌شناسی، رویکردها، قواعد و مبانی)
۲. منابع تربیت (وحی، سنت، عقل، علم، شهود، عرف)
۳. مبانی تربیت (هستی‌شناختی، انسان‌شناختی، ارزش‌شناختی، معرفت‌شناختی)
۴. اهداف تربیت (مقدماتی، واسطه‌ای، نهایی)
۵. اصول تربیت در قرآن و مکاتب دیگر
۶. عوامل تربیت (مادی و فرامادی)
۷. موانع و آسیب‌های تربیت (درونی و بیرونی)

جلد دوم شامل

۱. ابعاد تربیت در قرآن (مفهوم‌شناسی، پیشینه و تقسیمات)
۲. تربیت جسمانی (غذایی، بهداشتی، جنسی، بدنی)
۳. تربیت عقلانی و علمی (اهداف، مراحل، روش‌ها، موانع)
۴. تربیت اجتماعی (خانوادگی، اقتصادی، قضایی، نظامی، شغلی)
۵. تربیت معنوی (عبادی، اعتقادی)
۶. تربیت اخلاقی (اهداف، ارزش‌ها، روش‌ها، مراحل)
۷. تربیت عاطفی (عوامل رشد و کنترل عواطف)
۸. تربیت خلاقیت (هنر و ابتکار)

جلد سوم شامل

۱. ۱۴۲ روش تربیت در قرآن (حکمت، عبرت، محبت و ...).
۲. مراحل تربیت در قرآن (عالم ذر، ازدواج، دوران جنینی، کودکی اول، کودکی دوم، نوجوانی، جوانی، میان‌سالی، کهن‌سالی، برزخ و قیامت).

جلد چهارم شامل

الگوهای تربیتی در قرآن: الگوهای مثبت (ویژگی‌ها و ابعاد چهره‌های مثبت، حضرت محمد ﷺ، حضرت ابراهیم علیه السلام، حضرت مریم علیها السلام و سایر پیامبران الهی). و الگوهای منفی (ویژگی‌ها و ابعاد چهره‌های منفور، همسر نوح و لوط).

جلد پنجم شامل

آداب تربیتی: آداب ظاهری قرائت قرآن کریم، آداب باطنی و معنوی قرائت قرآن کریم، آداب دعا، آداب عبادت، آداب ارتباط با پدر و مادر، آداب ارتباط با فرزندان، آداب معلم و شاگرد، آداب ازدواج، آداب تجارت.

جلد ششم شامل

۱. ابزارهای تربیتی: ابزارهای مکتوب، مکان، زمان، اعضای بدن، تاریخ، هدیه، ابزارهای معنوی.

۲. اعجاز تربیتی: تحدی، اعجاز علمی قرآن، اعجاز تربیتی قرآن.

۳. تفسیر تربیتی: تفسیر سوره حمد، حجرات، ناس، فلق، عصر و کوثر با رویکرد تربیتی.

بررسی

مؤلف تفسیر موضوعی میان رشته‌ای قرآن و علوم: قرآن و تربیت، مسبوق به این تفسیر موضوعی دو اثر قرآنی مهم یعنی تفسیر ترتیبی کامل قرآن کریم با عنوان تفسیر قرآن مهر و ترجمه قرآن مهر را تالیف نموده است از ایشان تالیفات فراوانی در مباحث علوم قرآن و تفسیر به خصوص مباحث میان رشته‌ای قرآن و علم به رشته تحریر درآمده است.

ب) «تفسیر موضوعی تربیتی قرآن کریم» اثر دکتر علیرضا اعرافی

از ایشان در حال حاضر فقط دو جلد از این تفسیر که جلد اول با عنوان «درآمدی بر تفسیر تربیتی» و جلد دوم با عنوان «ضمیمه ناخودآگاه در قرآن» چاپ شده است. لازم به ذکر است هر دو اثر به کوشش سید نقی موسوی به رشته تحریر درآمده است.

مطالب جلد اول بدین شرح است:

فصل اول: انواع تفسیر و پیش فرض‌های هفتگانه تفسیر قرآن بیان شده‌اند؛

فصل دوم: به تعریف تربیت و مفهوم آن گذشته است؛

فصل سوم: نسبت تفسیر تربیتی با دانش‌های مرتبط مشخص شده و جایگاه روایات در

تفسیر تربیتی تبیین شده است؛

فصل چهارم: روش‌شناسی تفسیر تربیتی که با روش‌شناسی فهم دین شروع و مراحل سه‌گانه «گردآوری آیات مرتبط»، «منظومه‌سازی آیات» و «نظام‌سازی و استخراج قواعد کلان» در آن بیان می‌شود، را تشکیل می‌دهند. هم‌چنین در این فصل وظایف تفسیر تربیتی چنین شمرده شده‌اند: استخراج معارف تربیتی قرآن، عرضه مسائل تربیتی بر قرآن و کشف روش‌های آموزشی و تربیتی قرآن؛

فصل پنجم: با عنوان جغرافیای تفسیر تربیتی به قلمرو دانش تفسیر تربیتی در سه گستره اشاره شده و توضیحی مختصر برای هر یک برشمرده‌اند. پیوست کتاب هر چند مختصر اما به مسأله بنیادین و مهمی پرداخته و صور مختلف مسأله را طرح و اجمالاً رد و اثبات نموده، ولی پاسخی صریح برای آن تعیین نکرده است. پرسش مطرح شده در پیوست ارتباطی و وثیق با اصطلاح و نظر شهید صدر در مورد «منطقه الفراغ» دارد و می‌خواهد ببیند آنجا که با پدیده‌ای مواجه می‌شویم که در گزاره‌های توصیفی (در مقابل گزاره‌های تجویزی) متون اسلامی بالاخص قرآن، درباره آن سخنی به میان نیامده است، چگونه باید عمل کنیم؟ عنوان پیوست چنین است: «سکوت قرآن در توصیف پدیده‌ها و دلالت‌های آن».

مطالب جلد دوم بدین شرح است:

کتاب «ضمیر ناخودآگاه در قرآن» به قلم آیت الله اعرافی در هشت فصل سامان یافته است که عبارتند از: «کلیات پژوهش»، آیه «سرّ و اخفی»، «آیه حیلولة»، «آیات تذکر»، «آیات نسیان»، «آیوئ نفس انسان»، «جمع بندی آیات»، «بازخوانی و ارزیابی نظریه فروید».

کتاب یاد شده با نظرداشت اهمیت تفسیر علمی به ویژه تفسیر روان‌شناختی قرآن کریم و نیز با یادداشت اهمیت «ضمیر ناخودآگاه» با تمرکز بر نظریه فروید در صدد است نظریه فروید مبنی بر لایه‌های شخصیت انسان و ضمیر ناخودآگاه و نیز دیدگاه عارفان مسلمان مبنی بر «لطائف سبع» را به آیات قرآن کریم عرضه کند؛ از این رو پس از بیان کلیات پژوهش با واکاوی پنج دسته از آیات قرآن، مدلول‌ها و برداشت‌ها را کنار هم نهاده و جمع بندی‌ای را از آن ارائه داده و سپس به شکل ویژه به بازخوانی و ارزیابی نظریه فروید با اتکا بر نظریات برداشت شده از آیات قرآن پرداخته است.

بررسی

۱. کتاب درآمدی بر تفسیر تربیتی، مقدمه و از مباحث آغازین تفسیر تربیتی است که به صورت خلاصه‌وار مبانی، رویکرد و گرایش تفسیر تربیتی را بیان می‌کند و کتاب ضمیر ناخودآگاه در قرآن، یک موضوع جدید و مربوط به فرایند پیچیده ذهن و قدرت یادسپاری ناخودآگاه ذهن انسان است که به علم روان‌شناسی مربوط می‌شود و شاید بتوان گفت مقدمه‌ای است برای تفسیر تربیتی و نه تفسیر تربیتی، اگر چه علوم روان‌شناسی و تربیتی در برخی مواضع مرتبط و هم پوشانی دارند و اساساً علوم تربیتی برخی موضوعاتش را از این علم اخذ می‌کند. البته مولف در بحث فقه تربیتی بسیار نیکو ورود کرده و با توجه به تخصص اصلی ایشان که مباحث فقه مضاف است مجموعه کتاب‌هایی تحت همین عنوان به رشته تحریر در آورده است.

۲. مؤلف برای تفسیر موضوعی دو تعریف ارائه نموده است یکی اصطلاح مشهور یا همان درون قرآنی (فهم متن و کشف مراد استعمالی یا جدی قرآن در تک گزاره‌ها) و دیگری اصطلاح شهید صدر یا همان برون قرآنی (بهره‌گیری از مباحث مطرح در علوم جدید و عرضه آن بر قرآن برای کشف الهی بودن یا غیر الهی بودن آن). (ضمیر ناخودآگاه در قرآن، ص ۲۱). اولاً، تفسیر موضوعی دو تعریف دیگر می‌تواند داشته باشد: تفسیر میان رشته‌ای و تفسیر تطبیقی، ثانیاً، ایشان بدون ذکر توجیه دیدگاه شهید صدر را اخذ می‌کند و در مبحث کلیات پژوهش می‌گوید: این کتاب تنها به یک بعد از نظریه فروید می‌پردازد و می‌کوشد ضمیر ناخودآگاه و وجود لایه‌های ناپیدا و اسرار شخصیت انسان را به قرآن کریم عرضه کند و دیدگاه قرآن کریم را جویا شود (همان، ۲۶).

نتیجه

تفسیر تربیتی هم می‌تواند ترتیبی باشد و هم موضوعی لکن بهتر است برای کم‌تر آسیب دیدن، ذیل عنوان تربیتی، موضوعی باشد، زیرا روش تفسیر تربیتی یک روش علمی اجتهادی است مبتنی بر گردآوری آیات مرتبط با تربیت، منظومه سازی آیات، نظام سازی و استخراج قواعد کلان آنها، که در تفسیر ترتیبی ممکن است از روش مذکور تخطی صورت بگیرد. در

تفسیر تربیتی استخدام علوم تربیتی غیر الهی برای فهم قرآن جایز است اما تحمیل دیدگاه‌های غیرالهی بر آیات قرآن و مفروض و قطعی دانستن آنها قبل از رجوع به قرآن منجر به تفسیر به رأی گشته و ما را از مقصود الهی دور می‌کند. شاید بتوان گفت کامل‌ترین و بهترین تفسیر موجود با توجه به مبانی و تعریف مختار، تفسیر موضوعی میان رشته‌ای قرآن و علوم: قرآن و تربیت باشد اگر چه این اثر نیز نقاط ضعفی دارد. با توجه به اهمیت مسائل تربیتی و با عنایت به جامع نبودن تفاسیر تربیتی موجود و یا ورود افراد غیر متخصص به مباحث تفسیر تربیتی ضرورت ورود افراد متخصص و صاحب نظر در این فنّ و رشته به خصوص حوزویان و دانشگاهیان احساس می‌شود.

منابع

۱. قرآن کریم، ترجمه: رضایی اصفهانی، محمدعلی و همکاران، قم: دارالعلم، ۱۳۸۳ ش.
۲. ابو خمسين، هاشم، التفسير التربوي للقرآن الكريم، قم: موسسه فرهنگي و اطلاع رسانی تبیان، ۱۳۹۷ ش.
۳. اسعد احمد علی، القرآن المرتب منهج لليسر التربوي، بی نا: ۱۴۲۴ ق.
۴. اعرافی، علیرضا، درآمدی بر تفسیر تربیتی، قم: موسسه فرهنگي هنري اشراق و عرفان، ۱۳۹۳ ش.
۵. اعرافی، علیرضا، فقه تربیتی، قم: چاپ دوم، ۱۳۸۸ ش.
۶. الباز، انوار، التفسير التربوي للقرآن الكريم، مصر: دار النشر للجامعات، ۱۴۲۸ ق.
۷. جوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح، ۱۳۷۶ ق.
۸. حکیم، سید محمد باقر، علوم القرآن، قم: مجمع الفكر الاسلامي، ۱۴۱۷ ق.
۹. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات ألفاظ القرآن، ۱۴۱۲ ق.
۱۰. رضایی اصفهانی، محمد علی، روش ها و گرایش های تفسیری قرآن، قم: انتشارات مرکز جهانی، ۱۳۸۲ ش.
۱۱. رضایی اصفهانی، محمدعلی، تفسیر قرآن مهر، قم: پژوهش های تفسیر و علوم قرآن، ۱۳۸۷ ش.
۱۲. رضایی اصفهانی، محمد علی، تفسیر موضوعی میان رشته ای قرآن و علوم: قرآن و تربیت، تهران: دارالقرآن الکریم، ۱۳۹۴ ش.

۱۳. زبیدی، محمد بن محمد، تاج العروس من جواهر القاموس، ۱۴۱۴ق.
۱۴. طباطبائی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، چاپ دوم، ۱۳۸۹ق.
۱۵. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ۱۰جلد، تهران: ناصر خسرو، چاپ سوم، ۱۳۷۲ش.
۱۶. طریحی، فخر الدین بن محمد، مجمع البحرین، ۱۳۷۵ش.
۱۷. قرشی، باقرشریف، النظام التربوی فی الاسلام دراسه مقارنه، مطبعه الاداب النجف، ۱۳۹۱ق.
۱۸. گروه نویسندگان، تربیت دینی در جامعه اسلامی معاصر، قم: موسسه امام خمینی، ۱۳۸۸ش.
۱۹. گروه نویسندگان، فلسفه تعلیم و تربیت، تهران: دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، چاپ چهاردهم، ۱۳۹۵ش.
۲۰. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار استاد شهید مطهری، قم: صدرا چاپ هشتم، ۱۳۷۵ش.
۲۱. میالاره، گاستون، معنی و حدود علوم تربیتی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۵ش.
۲۲. میرزاخانی، حسین، نخستین تفسیر تربیتی، قم: مرکز انتشارات تبلیغات اسلامی، ۱۳۶۹ش.